

4. Крижанівський А.Ф. Феноменологія правопорядку / А.Ф. Крижанівський – О., 2006. – С. 5.
5. Алексеев С.С. Теория права / Алексеев С.С. – М.: БЕК, 1994. – 224 с.
6. Оль П.А. Правопонимание: от плюрализма к единству. Монография. – СПб: Издательство Р. Аслаова «Юридический центр Пресс», 2005. – 243 с.
7. Палеха Р.Р. Интегративные концепции правопонимания современной российской юридической науки [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vestnik.vsu.ru/pdf/pravo/2010/01/2010-01-06.pdf>.
8. Austin J. Lectures on Jurisprudence or the Philosophy of the positive Law. Vol. 1. – London, 1873. – P. 89.
9. Воротилин Б.А. Естественное право и формирование юридического позитивизма / Б.А. Воротилин // Государство и право. – Москва, 2008. – С.67–72.
10. Kelsen H. General Theory of Law and State/ – London: The lawbook Exchange, Ltd, 2007. – P. 113.
11. Лазарев В.В. В поисках права / Лазарев В.В. // Журнал российского права. – 2004. – № 7. – С.9–10.
12. Лапаева В.В. Легизм как тип правопонимания/ В.В. Лапаева // Законодательство и экономика. – 2007. – № 6. – С.10–19.
13. Лапаева В.В. Позитивистский подход к правопониманию: анализ научно-практического потенциала / В.В.Лапаева // Законодательство и экономика. – 2006. – № 4. – С. 3–6.
14. Мальцев Г.В. Понимание права: подходы и проблемы.– М., 1999. – С. 33.
15. Лапаева В.В. Различные типы правопонимания: анализ научно-практического потенциала /В.В. Лапаева // законодательство и экономика. – 2006. – № 4. – С.5–15.
16. Радько Т.Н., Медведева Т.Н. Позитивизм как научное наследие и перспектива развития права России / Т.Н. Радько, Т.Н.Медведева // Государство право. – 2005. – № 3. – С. 5–12.
17. Любашиц В.Я., Смоленский М.Б., Шепелев В.И. Теория государства и права. – Ростов-на-Дону: Феникс. – 2003. – С.257–258.
18. Кузьмин А.В. Понятие естественного права (к проблеме правопонимания) / А.В. Кузьмин // история государства и права. – 2003. – № 6. – С.10–11.
19. Пономаренко Е.В. Концепция естественного права в конституционно-правовой науке и естественные права и свободы человека / Е.В. Пономаренко // Конституционное и муниципальное право. – 2006. – № 4. – С.26–29.
20. Юшин В.Ю. Естественное право гражданское общество / В.Ю. Юшин // Государственная власть и местное самоуправление. – М., 2009. – № 12. – С.5–7.
21. Киселев Р.В. Субъективные права их гарантии в трактовке представителей школы возрожденного естественного права в России в начале XX в. / Р.В. Киселев // История государства и права. – 2009. – № 13. – С. 45–46.
22. Фролова Е.А. Методологические основы разграничения концепций правопонимания / Е.А. Фролова // Государство и право. – 2009. – № 4. – с. 63–73.
23. Морозова Л.А. Теория государства и права: [учебник]. – Изд-во 3-е перераб. и доп. – М.: Эксмо, 2008. – С.197–200.

УДК 343.814(477)

## ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ЗНАЧЕННЯ «ПРОЕКТУ СТАТУТУ ТЮРЕМ» КАТЕРИНИ ІІ 1787 Р.

### HISTORICAL AND LEGAL SIGNIFICANCE OF CATHERINE II «PROJECT ON THE PRISONS CHARTER» OF 1787

Іваньков І.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,**старший науковий співробітник науково-дослідного центру**з питань організації діяльності органів та установ виконання покарань**Академії Державної пенітенціарної служби*

Статтю присвячено дослідженню стану тюремних установ в Російській імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст., коли тюремне ув'язнення в якості покарання почало відігравати більш значну роль, ніж в попередні часи. Саме в цей час виникли суттєві розбіжності між необхідністю тюремного реформування й існуючим тюремним законодавством. В умовах сьогодення, коли реформа системи органів й установ виконання покарань в Україні є не тільки потрібною, але й життєво необхідною, прогресивні здобутки в реформуванні законодавства епохи Катерини II й її послідовників повинні бути ретельно досліджені, оскільки в них простежуються ті засади, які покладені в основу сучасної пенітенціарної науки.

**Ключові слова:** наказ, Катерина II, Джон Говард, тюрма, робітничі й гамівні будинки, засуджені, ув'язнені.

Статья посвящена исследованию состояния тюремных учреждений в Российской империи в конце XVIII – начале XIX вв., когда тюремное заключение в качестве наказания стало играть более значительную роль, чем в прежние времена. Именно в это время возникли существенные разногласия между необходимостью тюремного реформирования и существующим тюремным законодательством. В условиях, когда реформа системы органов и учреждений исполнения наказаний в Украине является не только нужной, но и жизненно необходимой, прогрессивные достижения в реформировании законодательства эпохи Екатерины II и ее последователей должны быть тщательно исследованы, поскольку в них прослеживаются те принципы, которые положены в основу современной пенитенциарной науки.

**Ключевые слова:** наказ, Екатерина II, Джон Говард, тюрьма, работные и смирительные дома, осужденные, заключенные.

The article studies the state of prison facilities in the Russian Empire in the late XVIII – early XVIII century, when imprisonment as punishment began to play a more significant role than in previous times. During that time there was significant differences between the need for prison reform and prison existing legislation. In today's conditions, when the penitentiary reform in Ukraine is not only necessary, but vital, progressive achievements in reforming legislation in the period of Catherine II ruling and their followers should be carefully studied, because they contain those principles which formed the basis of modern penitentiary science.

**Key words:** order, Catherine II, John Howard, prison, work and restraint houses, convicts, prisoners.

**Актуальність теми.** Сучасні процеси оновлення національної системи органів й установ виконання покарань, засновані на поверненні до історичних пенітенціарних традицій, вимогах міжнародних стандартів поведінки із засудженими й ув'язненими, західному досвіду розбудови сучасних тюремних систем викликають неоднозначну оцінку з боку науковців, практичних працівників і громадськості. Найбільш гострою є проблема співвідношення західних досягнень і національних традицій в кримінально-виконавчій сфері. Слід зазначити, що українська держава має багатий досвід розвитку кримінально-виконавчої системи, в тому числі й за часів перебування в складі Російської імперії, тому багато її проблем мають глибокі історичні корені, що необхідно враховувати в процесі її реформування. Також слід підкреслити, що кримінально-виконавча політика Російської імперії в радянській і сучасній історіографії оцінювалася переважно негативно, тому вважається необхідним об'єктивне й всебічне дослідження законодавчої бази в кримінально-виконавчій сфері дореволюційного періоду.

**Метою дослідження** є науковий аналіз передумов законодавчих змін у кримінально-виконавчій політиці Російської імперії в другій половині XVIII ст. і стан практичної реалізації змін в правовому становищі осіб, примусово позбавлених волі, запропонованих Катериною II.

**Виклад основного матеріалу.** У дослідженні окремих питань ролі й значення законопроектів Катерини II у створенні кримінально-виконавчої політики імперії приймали участь дореволюційні вчені М.Д. Сергєєвський [1], І.Я. Фойницький [2], О.П. Саломон [3], В.М. Нікітін [4]. Серед дослідників радянського періоду слід виокремити М.М. Гернета [5], сучасні науковці представлені М.Г. Детковим [6], А.П. Печніковим [7], Л.С. Алад'їною [8], М.В. Смоляровим [9, 10], О.В. Ілюхіним [10]. Слід зазначити, що перелічені автори, як правило, використовували свої дослідження для вирішення певних спеціалізованих завдань, визначених тематикою власних досліджень, тому можливо стверджувати: запропонована автором тема з урахуванням сучасних поглядів на пенітенціарну науку комплексно не досліджувалась.

Період освіченого абсолютизму в Російській імперії другої половини XVIII ст. відрізнявся законотворчою активністю, поєднаною з декларативністю, що певним чином відображалось на змінах у кримінально-виконавчій політиці держави. Катерина II, яка в тогочасному міжнародному співтоваристві визнавалась «освіченою» імператрицею, у своїх законопроектах широко використовувала ідеї й гуманні принципи функціонування держави й відношення до ув'язнених, започатковані в роботах західноєвропейських просвітників, зокрема таких: «Естетика. Статті. Листи. Передмови і міркування» Вольтера [11], «Міркування про злочини і покарання» Чезаре Беккарія [12], «Коментарі до англійських законів» Вільяма Блекстона [13], «Про дух законів» Шарля Монтес'є [14]. Саме вони в другій половині XVIII ст. виступили проти офіційної думки провідних релігійних діячів християнської, католицької й протестантської релігій, що панували в тогочасній Європі, які вважали що безпосередній страждання й муки злочинців у тюрмі є справедливою відплатою за їхні гріхи, за заподіяне ними зло.

Ці ідеї й принципи вплинули на ставлення Катерини II до тюремного ув'язнення, що в якості окремого виду покарань, пов'язаного із позбавленням або обмеженням волі, мало достатньо тривалу історію. У різні періоди розвитку російської державності термін «тюрма» мав де-

кілька аналогів – «острог», «поруби», «погріб», «яма», але сутність цього феномену завжди залишалася єдиною: «примусове поміщення людини в якості покарання за вчинене ним злочинне діяння до державної споруди, що обмежує свободу пересування його певним простором» [2, с. 285]. Однак до кінця XVII ст. тюремне ув'язнення, як правило, застосовувалося лише для ізоляції осіб, які перебували під слідством – до вироку суду, і тільки в XVIII ст., за часів Петра I, воно отримало широке поширення в якості окремого виду покарання. Катерина II продовжила теоретичний розвиток кримінально-виконавчої політики, доповнивши її новим гуманітарним змістом. Зокрема, в Наказі 1767 р.<sup>1</sup> вона проголосила якісно новий підхід до цілей і завдань кримінально-виконавчої політики з боку уряду, що полягав у зміні її напрямку з карального на гуманний (виправний): «...Мы не строгостию законов (которая всегда будет в крайности и последние от Нас преступникам оных исправления), но прямым соблезнованием о них и милосердием желаем сердца их возбудить к раскаянию и обратит на путь истины...» [16, с. 285]. Таким чином, Наказ виступав у ролі інструкції, наданої Катериною II в якості керівництва при складанні законів, і висвітлював погляди імператриці на різні засади й предмети державного, кримінального, цивільного права тощо. Принципи, проголошені Катериною II в Наказі 1767 р., за свідченням сучасників, випередили всі європейські законодавства майже на ціле століття [16].

Необхідно підкреслити, що тюрми у всіх європейських державах перебували в той час в самому жахливому стані. За свідченням очевидців, Тауер, Бастилія, Тамплі і практично всі інші тюремні споруди Європи являли собою страшне видовище й наводили жах на осіб, які мали можливість їх відвідувати. Це були або сирі, похмурі вежі без світла й повітря, або ж смердючі підвали й підземелля, де панували холод, голод, хвороби й смерть. Підсудні, підслідні, засуджені без врахування віку, без різниці статі утримувались в більшості своїй в загальних камерах, де вдавалися до пияцтва, розпусти й оргій. Утримувались арештанти за власний рахунок, а тому ті з них, хто не міг оплатити свої рахунки й борги, «трималися в темницях до самої смерті, навіть якщо вони були виправдані судом або відбули термін покарання». Наглядацькі посади в тюрмах були віддані на відкуп. За наявності таких неподобств юстиція мовчала, тому, за свідченням Говарда, потрапити в ті часи до тюрми було рівнозначно смертному вироку [17, с. 11].

Кримінальне законодавство різних країн того часу було насиченим фізичними катуваннями й стратами, що накладалися не лише за кримінальні злочини, але й за проступки; у свою чергу весь кримінальний процес ґрунтувався на доказах, отриманих внаслідок застосування тортур, за наявності яких можливості виправдовуватися не було, тому невинні особи були змушені наводити на себе наклепи в скоєнні злочинів з тим, щоб покласти край своїм стражданням. Природно, що таке становище підсудних робило, на думку юристів того часу, зайвим поліпшення побуту ув'язнених, тому що вони після поміщення в тюрму опинялися за межею захисту суспільства й закону й не заслуговували на будь-які пільги й послаблення [1, с. 117].

Вперше на теренах Російської імперії про необхідність поліпшення становища в тюрмах предметно заявила Катерина II в Наказі 1767 р. Засудивши жорстокість законів, вона запропонувала заборонити тортури підчас ув'язнення для неспроможних боржників. Цю пропозицію вона обґрунтувала думкою про те, що «торжество гражданской свободы состоит в том, чтобы наказание соответствовало сути преступного деяния» [16, с. 182]. По відношенню до ув'язнених імператриця в якості автора ліберального «Наказу» ставиться з точки зору гуманізму. З цією метою вона пропонує встановити точну класифі-

<sup>1</sup> «Наказ» Катерини II є концепцією освіченого абсолютизму, викладеною Катериною II в якості настанови для кодифікаційної (Укладеної) комісії, створеної з метою розробки нового зводу законів, який був покликаний замінити Соборне Укладення 1649 р. У «Наказі», що складався з 506 статей, були сформульовані основні принципи політики і побудови правової системи. Значна частина тексту (біля 350 статей) запозичена з трактатів Шарля Монтес'є «Про дух законів» і Чезаре Беккарія «Міркування про злочини і покарання» [16].

кацію злочинів із визначенням тих із них, за які раціональне тюремне утримання повинно вперше вводиться до системи кримінальних покарань в якості повноцінної складової. Обмежувати волю ув'язнених в тюрмі Катерина II пропонує лише настільки, наскільки це необхідно для створення правильного виправного процесу.

Катерина II не обмежилася лише проголошенням одних принципів. Після оприлюднення Наказу 1767 р. вона здійснила декілька спроб реалізувати окремі його положення в процесі відбування тюремного покарання, зокрема, нею було прийнято рішення про утримання ув'язнених, або, як їх тоді називали – колодників і невольників за рахунок держави, тому що до цього вони утримувалися або за власний рахунок, або за рахунок благодійників. У 1775 р. поруч зі створенням Наказів громадського піклування про безхатченків і жебраків вона заснувала гамівні будинки – для осіб поганої поведінки, і робітні – для жебраків (з 1783 р. – для злодіїв і шахраїв). Ці установи вже мали закладені в їх організацію певні елементи пенітенціарної системи – тюрма призначалася б тільки для підслідних і підсудних, а засуджені після вироку суду потрапляли до гамівних або робітних будинків [6, с. 112].

Ці думки Катерини II знайшли своє подальше відображення в розробленому в 1787 р. «Проекті статуту тюрем» (далі – «Проект») – нормативному правовому акті, який став першою спробою створення єдиного закону, що мав регламентувати діяльність тюремних установ Російської імперії. У цьому документі чітко відслідковувався вплив ідей італійського гуманіста Чезаре Беккарія, викладених в його програмній роботі «Міркування про злочини і покарання» [5, с. 109].

На відміну від Наказу 1767 р., в «Проекті статуту тюрем» 1787 р. основна увага приділялась видам тюремних установ, архітектурі тюремних будівель й умовам тримання засуджених і ув'язнених. В «Проекті» передбачався поділ тюрем на кримінальні й цивільні. Кримінальні тюрми, в свою чергу, поділялися на три види: для осіб, які перебували під вартою – «підвартні»; для осіб, які отримали вирок у вигляді тюремного ув'язнення – «вирокові»; для осіб, які отримали вирок у виді смертної кари, довічного ув'язнення або каторжних робіт – «засуджені». Таким чином, вперше хоча б на теоретичному рівні було вирішене питання про відокремлення підслідних від засуджених і градації останніх відповідно до тяжкості вчиненого злочину й вироку суду.

Кримінальні «підвартні» тюрми повинні були мати окремі камери для чоловіків і жінок. «Проект» надавав опис типової камери такої тюрми: «Горниці уголовной подстражной тюрьмы строить величиною в три сажени, или девять аршин в длину и ширину, вышина две сажени; горничное окошко величиною полтора аршина, от потолка тоже, с железною решеткою; у стены стол каменный и неподвижный; пред столом каменная скамья неподвижная, в углу – к дверям – печь лежанкою, длина оной четыре аршина, ширина полтора аршина; печь топится снаружи, двери двойные, из коих наружные железом окованные, замки крепкие» [18, с. 9].

Кримінальні «вирокові» тюрми повинні були будуватись у вигляді двох окремих приміщень: «1-я тюрьма для тех, кои, власть на то имеющим судом, по течению дела их, ко временному содержанию в тюрьму приговорены; 2-я – ссылочная для тех, кои, власть на то имеющим судом, без наказания к ссылке приговорены» [18, с. 10], а також з окремими камерами для чоловіків і жінок. Обладнання камер майже не відрізнялось від «підвартної» тюрми за виключенням вимоги «печь топится снаружи».

Кримінальні «засуджені» тюрми повинні були будуватись у вигляді трьох окремих приміщень: «1-я – темница, или каменная для тех, кои, власть на то имеющим судом, на смерть осуждены. 2-я – вечная тюрьма для тех, кои, власть на то имеющим судом, на вечное содержа-

ние в тюрьму осуждены. 3-я состояла из четырех казарм: первая – для тех, кои шельмованы; вторая – для тех, кои скованы; третья – для тех, кои не шельмованы и не скованы; четвертая – для женского пола» [18, с. 10].

Для будівництва тюремних замків пропонувалося вибирати місця, які сприяли б збереженню здоров'я ув'язнених: «Тюрьмы строить замком. Замку быть каменному, кругом со стеною, или таким забором, чтоб из оного уход никто учинить не мог, и чтоб тою оградой уменьшено было число людей для сторожения. Замки строить на вольном воздухе, при текущей воде, от огня и наводнения безопасно, довольно пространное и не низкое строение. Внутри замка иметь все нужные в житью строения, и где удобно, дворы вымостить камнями... У ворот замка расположить приемные горницы» [18, с. 6–7, 11]. Утримувати внутрішні приміщення вимагалось в чистоті й «перемешать воздух открытием окон, зимой на короткое время, а летом как угодно» [18, с. 11]. У «Проекті» детально регламентувався внутрішній розпорядок тюремних установ, порядок готування їжі, огляду приміщень персоналом, робота засуджених й ув'язнених тощо. Окремими статтями регламентувалось утримання тюремних хворих, яких передбачалося лікувати в спеціально обладнаних при тюрмах лікарнях.

Основний принцип «Проекту» визначав відношення до засуджених й ув'язнених: «С тюремными арестантами вообще обходиться человеколюбиво, но при том иметь за ними крепкое и неослабное во всякое время смотрение, чтоб сами себе и никому вреда не учинили, и для того содержать тюремных арестантов, как в которой части содержать предписано есть» [18, с. 12]. Особлива увага в «Проекті» приділялася діяльності тюремного персоналу, зокрема, медичного – лікаря, підлікаря (помічника лікаря), доглядача тюремної лікарні, а також повітового наглядача тюрем, тюремника (наглядача), тюремника частини (наглядача відділення), «книгодержателя» (бібліотекаря) тощо. У «Проекті» вперше був запропонований текст присяги тюремника, і, на наш погляд, показовим є вже сам факт введення присяги для тюремного персоналу, при цьому зміст основних положень присяги також відповідав прогресивним кримінально-правовим ідеям, закладеним Ч. Беккарія.

Таким чином, в «Проекті» вперше була здійснена спроба охопити правовим регламентуванням практично всі сторони діяльності тогочасної ідеальної тюрми [8, с. 32]. Найбільш передовими, на погляд сучасних дослідників, стали: 1) пропозиції «Проекту» щодо організації стрункої системи тюремної адміністрації; 2) запропонована система утримання ув'язнених; 3) детальні інструкції доглядачам і лікарям [7, с. 30–31]. Всі ці положення, хоча і в стислому вигляді, відобразили, а в окремих випадках і випередили, останні досягнення тогочасної тюремної науки і багато в чому схожі із засадами пенітенціарної діяльності, виробленими в 1871 р. на тюремному конгресі в Цинциннаті [9, с. 27].

В силу того, що заявлені положення «Проекту» суттєво розходились із реальною пенітенціарною практикою Російської імперії, ані «Проект» в цілому, ані його окремі положення так і не були прийняті й введені в дію за часів Катерини II і її найближчих послідовників. Даний факт дозволив дослідникам досить різко, але цілком справедливо дати оцінку «Проекту». Зокрема, М.М. Гернет писав: «У Катерини такого рода расхождение слова с делом принимало особые размеры. В погоне за славой и популярностью она была особенно склонна к мертворожденным проектам, громким, напыщенным фразам, прикрывающим самую тяжелую фактическую действительность» [5, с. 110].

Дослідники відзначають, що реалізація цього «Проекту» дійсно була неможлива в умовах пенітенціарної політики Російської імперії другої половини XVIII ст. Осно-

вні причини полягали в тому, що: 1) він вимагав значних фінансових витрат, яких у держави не було; 2) в силу демографічних, географічних й економічних умов тюремне ув'язнення як організаційна форма покарання не могло стати домінуючим в Росії другої половини XVIII ст.; 3) для практичної реалізації «Проекту», в основу якого були покладені ідеї цінності людської особистості, в Росії не було ні соціально-економічних, ні політичних, ні культурних, ні правових передумов [10, с. 46–47].

**Висновки.** Цінність «Проекту статуту про тюрми» Катерини II полягає в його впливі на розвиток кримінально-виконавчого законодавства в подальші історичні періоди, зокрема, на тюремну реформу XIX ст. Вперше було звернуто увагу правлячих кіл на проблему правового регулювання утримання засуджених й ув'язнених.

Отже, «Проект» став основою для розвитку спеціального кримінально-виконавчого законодавства й отримав реальне втілення вже в XIX ст.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сергеевский Н.Д. Наказание в русском праве XVII века [Текст] / Н.Д. Сергеевский. – Санкт-Петербург : Издание книжного магазина А.Ф. Цинзерлинга, 1887. – 309 с.
2. Фойницкий И.Я. Учение о наказании в связи с тюремоведением. / И.Я. Фойницкий – М. : Добросвет, 2000, Городец, 2000. – 464 с.
3. Саломон А.П. Тюремное дело в России. – СПб.: ГТУ, 1898. – 38 с.
4. Никитин В.Н. Тюрма и ссылка. Историческое, законодательное, административное и бытовое положение заключенных, пересыльных, их детей и освобожденных из-под стражи со времени возникновения русской тюрьмы до наших дней (1560–1880) / Никитин В.Н. – СПб. : Тип. Г. Шпарварт, 1880. – 674 с.
5. Гернет М.Н. История царской тюрьмы : в 5 т. / М.Н. Гернет. – М. : Гос. Издат. Юрид. литературы, 1951. – Т. 1. – 357 с.
6. Детков М.Г. Наказание в царской России. Система его исполнения. М.: ВНИИ МВД РФ, 1994. – 119 с.
7. Печников А.П. Тюремные учреждения российского государства (1649–октябрь 1917 гг.): Историческая хроника. – М.: Щит-М, 2004. – 324 с.
8. Аладына, Л.С. Правовое положение заключенных по «Проекту устава о тюрьмах» Екатерины II [Текст] / Л.С. Аладына. //Уголовно-исполнительная система : право, экономика, управление. – 2005. – № 1. – С. 32–33.
9. Смоляров М.В. Реформирование пенитенциарной системы России в начале XIX в.: от идей Екатерины II до попытки их воплощения во время правления Александра I // Смоляров М.В. «Правовая инициатива». – 2014. – № 13. – С. 26–31.
10. Илюхин А.В., Смоляров М.В. Пенитенциарные воззрения Екатерины II (на примере проекта Устава о тюрьмах 1787 г.) // Гуманитарно-пенитенциарный вестник: научно-публицистический альманах. – Рязань: Акад. ФСИН России, 2012, Вып. 6. – С. 38–47.
11. Вольтер. Эстетика. Статьи. Письма. Предисловия и рассуждения. / Франсуа Мари Аруэ (псевд. Вольтер). М. : Издательство: «Искусство», 1974. – 390 с.
12. Беккариа Ч. Рассуждение о преступлениях и наказаниях. СПб. : Тип. при Губернском правлении, 1803. – 238 с.
13. Истолкования аглинских законов г. Блэкстона / Переведенные по высочайшему повелению великой законодательницы все-российской; С подлинника аглинскаго перевел С.Е. Десницкий при участии А.М. Брянцева. – Москва: Университетская типография, у Н. Новикова, 1780. – 1782 с.
14. Монтескьё Ш. «О духе законов»: Книга шестая. Влияние, оказываемое принципами различных образов правления на простоту гражданских и уголовных законов, на формы судопроизводства и определение наказаний [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [http://royallib.com/read/monteske\\_sharl/izbrannie\\_proizvedeniya\\_o\\_duhe\\_zakonov.html#245760](http://royallib.com/read/monteske_sharl/izbrannie_proizvedeniya_o_duhe_zakonov.html#245760).
15. Екатерина II Великая. Наказ императрицы Екатерины II, данный Комиссии о сочинении проекта нового Уложения. СПб. : Тип. Императорской Академии Наук, 1907. – 334 с.
16. Кистяковский А.Ф. «Изложение начал уголовного права по Наказу императрицы Екатерины II» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://rushi.com/index.php/russia/356-nakaz-ekateriny-ii>.
17. Слиозберг Г.Б. Д. Говард. Его жизнь и общественно-филантропическая деятельность (биографический очерк). – С.-Петербург: Общественная Польза, 1891. – 11.
18. «Тюрьмы в России. Собственноручный проект императрицы Екатерины II. 1787» Публикация и статья М. Филиппова // Русская старина, 1873. – Т. VIII. – № 49-2.